

РОЗДІЛ 3

«Философский скиталец» і «homo viator».

Філософські погляди М. Я. Грота.

Проект реформи філософії

(Голубович І.В.)

Філософським поглядам Миколи Яковича Грота присвячено не так вже багато досліджень, як того заслуговує цей видатний вчений, мислитель, реформатор вітчизняної філософії і як форми думки і як форми організаційно-практичної наукової і освітньої діяльності. В сучасній українській історико-філософській літературі ми поки що маємо лише декілька статей (О. В. Головченко, Б. К. Матюшко, І. В. Пушкарьов, В. Нападиста¹), вступ до перевидання праць філософа (Б. К. Матюшко²), загальні огляди в енциклопедичних виданнях (М. Л. Ткачук³) розділи в монографіях (І. М. Гоян⁴). Виділимо праці О. В. Головченко, І. В. Пушкарьова (перші у вітчизняній філософії тематизовані кандидатські дисертації та монографія), в яких намічаються контури спеціалізованого ві-

¹ Головченко О. В. Філософська спадщина М. Я. Грота в формуванні моральності особистості майбутнього фахівця // Сучасна вища школа : психолого-педагогічний аспект / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 1999. С. 332-355 ; Головченко О. В. М. Я. Грот: мета життя та сенс філософії // Філософські обрії. 2007. № 18. С. 27-38 ; Головченко О. В. Основні положення метафізики М. Я. Грота // Там само. 2014. № 31. С. 40-53 ; Матюшко Б. К. Особливості класифікації наук Миколи Грота // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія / ред. рада : В. П. Андрущенко (голова). Київ, 2012. Вип. 28 (41). С. 157-166 ; Пушкарьов І. В. Розуміння філософії як мистецтва в поглядах М. Грота // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. : Філософія. Політологія. 2010. Вип. 99. С. 30-34 ; Нападиста В. Концепція свободи воли Миколи Яковича Грота // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. Київ, 2002. С. 215-224.

² Матюшко Б. К. Монодуализм Н. Я. Грота: примирение противоположностей // Грот Н. Я. Сочинения : в 4 т. Т. 1. Мелитополь, 2013. С. 5-68.

³ Ткачук М. Л. Н. Я. Грот // Філософська думка в Україні : біобібліогр. словник. Київ, 2011. С. 40-41.

⁴ Гоян І. М. Історико-філософська рефлексія психологізму: на перетині філософії і психології. Івано-Франківськ, 2011. 360 с.

тчизняного «гротознавства»¹. Так О. В. Головченко ставить завдання розглянути погляди М. Я. Грота в контексті розвитку академічної філософії в Україні, проте, поки що це завдання лише починає реалізовуватися. І якщо про український період життя видатного мислителя та науковця на сьогоднішній день сказано дуже мало, то одеський період досліджено ще менше. Не маємо жодної спеціальної наукової розвідки. Одеському етапу «філософських мандрювань» М. Я. Грота присвячений невеличкий, але достатньо змістовний фрагмент роботи одеського філософа Л. М. Сумарокової «Філософія в Одесі»². Звертаємо також увагу на роботу Г. П. Бахчиванжи, яка присвячена вивченню філософії в Новоросійському університеті³.

3.1. Етапи інтелектуальної еволюції, філософський стиль та філософський етос

Ми спробуємо дати ескізу характеристику одеського періоду життя та творчості Миколи Яковича Грота з точки зору еволюції його поглядів на сутність та роль філософії, в контексті сформованого саме в одеський період проекту реформи філософії. Якщо відволіктися від змістовної сторони ідей мислителя та кинути загальний погляд на стиль його філософування, то, перш за все, привертає до себе увагу динамічний характер його думки, яка часто-густо радикально трансформується. «Это скорее не система, процесс мысли, который безостановочно развивается...», так підкреслювалося в газеті «Московские ведомости»⁴ за 1897 р. за два роки до передчасної кончини мислителя. Цей динамічний процес неможливо механічно розділити у зв'язку з хронологічними чи географічними координатами. Події внутрішньої інтелектуальної та духовної біографії не цілком збігаються з фактами біографії зовнішньої. Дане уточнення підкреслює умовність «локусного» критерію, проте не віднімає його значущості. Сучасник Миколи Яковича Грота, письменник, професор психології Московської духовної академії Павел Петрович Соколов в якості

¹ Головченко О. В. Філософські погляди Н. Я. Грота : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 1997. 18 с. ; Головченко О. В. Концептуальний аналіз філософсько-педагогічних проблем реформування вітчизняної освіти XIX ст. у працях П. Д. Юркевича та М. Я. Грота. Київ, 2007. 151 с. ; Пушкарьов І. В. Монодуалізм як нова метафізика М. Я. Грота : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2011. С. 6.

² Сумарокова Л. Н. Філософія в Одесі // Очерки развития науки в Одессе. Одесса, 1995. С. 491-520. Див. також: Сумарокова Л. Н. Філософія в Одесі // Идеи и идеалы. 2013. № 1(15). Т. 2. С. 23-42.

³ Бахчиванжи Г. П. До історії вивчення філософії в Одеському (Новоросійському) університеті на матеріалах фондів Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова // Вісник Одес. нац. ун-ту. Сер. : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2011. Т. 16, вип 112 (5/6). С. 71-92.

⁴ Шкуринов П. С. Грот Николай Яковлевич // Философская энциклопедия : в 6 т. / под ред. Ф. В. Константинова. М., 1960. Т. 1. С. 406.

символу життя та творчості мислителя, своєрідного інтелектуально-біографічного шифру обирає образ – «философский скиталец»¹: «это был симпатичный и искренний философский скиталец, искавший в мире идей приюта для своей пытливой мысли и тоскующего сердца. В этом заключается маленькая трагедия его жизни и в этом же лежит разгадка его капризного философского развития»². Проте в смисловому полі виразу «философский скиталец» є відтінок мандрівництва, бродяжництва, невлаштованості в світі людей, самотності, відчуженості. І з цієї точки зору комунікабельний, чуйний, оточений друзями, сім'янин з численними домочадцями, М. Я. Грот являє собою повну протилежність цьому образу. Його характерними рисами, за відгуками сучасників, були: «замечательная жизнерадостность, соединенная в чрезвычайной общительностью и приветливостью ко всем товарищам, веселый, живой характер, значительно способствовавший «всеобщему ознакомлению» (однокурсник М. Я. Грота по Санкт-Петербургскому университету В. И. Шенрок)³.

Як нам здається, це не просто риси характеру, але й сутнісні складові філософського стилю і філософського етосу М. Я. Грота. «Живой, отзывчивый, общительный, мягкий и благородный, он был как-бы создан для того, чтобы примирять окружающих и объединять их для одной общей цели», – пише і сам П. П. Соколов, наче всупереч власним же визначенням⁴. Проте обраний образ він вважає цілком відповідним у філософському сенсі слова. Тільки це не блукання одиночки, паскалівської «мислячої тростини», загубленої в нескінченних і байдужих до людини просторах Всесвіту. Це скоріше подорожі по населеній і дружній філософській ойкумені, по ландшафтах сучасної філософії і *philosophia perennis*, «вічної філософії». Біографи М. Я. Грота відмічали, яку благодію роль в його становленні ще в гімназичні, а потім і в університетські роки грали щотижневі «журфікси» в батьківському домі – зустрічі та співбесіди російських вчених, які проживали тоді в Санкт-Петербурзі (В. В. Григор'єв, М. Я. Данилевський, К. Д. Кавелін та ін.). А ось його власні подорожні нотатки про перебування в Німеччині: «У меня здесь знакомств, как всегда, уже множество. Всех профессоров знаю лично и со многими очень сошелся. Все они любезны и ввели меня в свой круг, как своего, родного...»⁵.

¹ Соколов П. П. Философский скиталец. Памяти Н. Я. Грота // Богословский вестник. 1899. Т.2, № 6. С. 250–265 ; 1899. Т. 3, № 11. С. 510–527 ; 1899. Т. 3, № 12. С. 660–703.

² Там само. 1899. Т. 3, № 12. С. 700.

³ Шенрок В. И. К биографии Н. Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. Спб., 1911. XXV, С. 14.

⁴ Соколов П. П. Указ. соч. 1899. Т.3, № 12. С. 703.

⁵ Шенрок В. И. Указ. соч. 1911. XXV, С. 26.

І не тільки в біографічному, а й в ідейно-філософському сенсі Микола Якович Грот не блукає, а подорожує по рідним, люб'язним серцю просторам, перебуваючи в постійній «журфікській» співбесіді, в атмосфері платонівського «сімпосіона». Ми виділяємо не просто житейську деталь, але найважливішу передумову тієї реформи «організму» філософії, яку пропонує і багато в чому здійснює на практиці видатний учений і організатор науки. Крім того М. Я. Грот не боїться освоювати простори, які багато мислителів, що орієнтуються на герметичні спільноти і перебування в «вежі зі слонової кістки», не вважають пристойними і респектабельними для філософа. «Истинная наука не драпируется в тогу ученой серьезности и глубокомыслия»¹ – цей принцип формулює для себе Микола Якович і, подібно до Сократа, робить локусом філософування сучасну йому агору – простори газет, публічних лекцій, зали громадських зібрань. В Одесі ця риса його філософського способу життя виявляється повною мірою.

Звернемо увагу на власне зізнання М. Я. Грота, зроблене вже в Москві, яке підбиває підсумок ніжинського та одеського періодів: «никогда я никуда не поворачивал, а шел все прямо и неуклонно вперед, но так как сфера мысли похожа на сферу Земли, то неудивительно, что я, как путешественник вокруг света, стал ныне в отношении к исходной точке «антиподом» своим»². І ми, спираючись на самооцінку мислителя, пропонуємо вважати ключовим смислообразом його життєтворчості та філософського розвитку образ мандрівника, *Homo viator*.

Щодо розвитку та трансформації філософських поглядів М. Я. Грота його сучасники та сьогоднішні дослідники часто-густо застосовують слово «еволюція». Дійсно, з однієї точки зору, яка задається і самим філософом (він ставить в центр своєї архітектоніки ідею еволюції), його власні ідеї також можна і необхідно аналізувати саме в цій еволюційній парадигмі становлення, ускладнення, вдосконалення. Однак лінійної і еволюційної моделі для характеристики трансформації поглядів М. Я. Грота явно недостатньо. Їх слід розглядати і з позиції багатомірності, одночасного співіснування і суперечливої взаємодії в його мисленні відразу декількох парадигм³. На таку можливість вказує і П. П. Соколов, він підкреслює, що «в Н. Я. Гроде боролись две противоположных и вечно враждебных стихии души человеческой – скептический ум и жаждущее идеала сердце»⁴. Ми вже згадували про його надзвичайний талант комунікабельності і чуйності. Як нам здається, таким же був його талант

¹ Соколов П. П. Указ. соч. 1899. Т. 3. № 12. С. 703.

² Шенрок В. И. Указ. соч. С. 35.

³ Див. про сутність та сучасні підходи до багатомірного мислення: Богатая Л. Н. На пути к многомерному мышлению. Одесса : Печатный дом, 2011. 372 с.

⁴ Соколов П. П. Указ. соч. 1899. Т. 3, № 12. С. 699.

відкритого спілкування з базовими ідеями минулого і своєї епохи, адже ці ідеї мали індивідуально-особистісне обличчя. Їх висловили і надали їм неповторний унікальний стиль і своєрідність великі філософські уми.

Еволюцію філософського світогляду М. Я. Грота прийнято в дослідницькій літературі ділити на декілька етапів. Філософ і психолог Лев Михайлович Лопатин, який прийняв естафету у Миколи Грота і став після його смерті головою Московського психологічного товариства, редактором журналу «Вопросы философии и психологии», виділяє психологічний і метафізичний етапи, перехід Грота від матеріалістичного монізму до монодуалізму. П. П. Соколов розділяє філософський розвиток мислителя на «три епохи», абсолютно різні за своїми основоположними принципами: а) «чистий» позитивізм і «спенсіаризм»; б) «чиста» метафізика і метафізичний ідеалізм (з появою книги «Джордано Бруно і пантеїзм» (1885); в) примірення «позитивного дослідження» з метафізичними і етичними началами («Основания экспериментальной психологии» (1895). За думкою Володимира Соловйова, першої фігури російського філософського небосхилу, поворотними пунктами теоретичного руху його соратника Миколи Грота стали головні персони його філософування – від Г. Спенсера до Дж. Бруно, а потім до Платона і Аристотеля.

Сучасний російський філософ О. П. Огурцов зазначає, що на початку свого теоретичного розвитку М. Я. Грот – позитивіст, що відчув вплив ідей Г. Спенсера, на цьому етапі він негативно ставиться до філософії і тяжіє до психології. Потім філософія почуттів приводить мислителя до переосмислення ролі метафізики, яке співпадає з сильним впливом на нього естетичного пантеїзму Джордано Бруно: «Грот приходить к идее мировой души, мирового субъекта и радикальному изменению своих философских взглядов. Из эволюциониста и психологиста он становится метафизиком, от позитивистского отрицания метафизики он переходит к утверждению надэмпирической реальности, от отрицания свободы воли – к ее защите»¹.

Сучасний український історик філософії М. Л. Ткачук описує еволюцію філософських поглядів М. Грота від позитивізму (70-ті – початок 80-х років XIX ст.) до метафізики (друга половина 80-х років) і розробки наприкінці 80-х-початку 90-х років концепції монодуалізма, яка визначає основою усіх явищ єдину душу світу, утверджує подвійність і невпинну боротьбу двох природних начал – активного (сили-духу) і пасивного (матерії-сили), визнає реальність морального виміру світового порядку, відстоює первинність «світової волі», що вкладена Богом в природу².

¹ Огурцов А. П. Н. Я. Грот // Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс] : в 4 т. / Ин-т философии РАН. М., 2000-2001. Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/0852.html>

² Див. : Ткачук М. Л. Указ. соч. С. 40-41.

О. В. Головченко також виділяє в еволюції філософського шляху Миколи Яковича Грота три етапи, але інакше їх називає: позитивістський, метафізичний, етичний. Дослідниця вважає, що саме етика грає найважливішу роль у творчій трансформації ідей мислителя. Вона підкреслює, що докорінний поворот в інтелектуальному житті М. Я. Грота пов'язаний не стільки з роздумами суто логічного характеру, але, в першу чергу, з вимогами етики¹. В огляді історії психології XIX-XX ст. високо оцінюється гуманістичний та «кордоцентричний» потенціал творчості Миколи Грота, його постать розглядається в одному ряду із спадщиною Г. Сковороди, М. Ушинського, П. Юркевича, в контексті «філософії серця» та «психології серця»². І. М. Гоян пише про траєкторію творчого шляху видатного філософа та психолога: він починає з пропаганди позитивізму і боротьби з метафізикою, з чіткої орієнтації на панування емпіричної психології як основної філософської науки, з бажання перебудувати на цій основі філософські дисципліни (гносеологію та логіку). Потім Микола Грот переходить якщо не до чистої метафізики, то до своєрідного монодуалістичного вчення, в якому досвідна експериментальна наука може поєднатися з наукою спекулятивною (метафізичною). З цієї точки зору постать М. Я. Грота слід розглядати як постать філософа і психолога, який знайшов свій оригінальний шлях вирішення проблеми співвідношення філософії і психології, який звільнився від крайнощів антиметафізичного психологізму і одночасно від спекулятивно-філософської зверхності у ставленні до емпіричної, практичної, орієнтованої на потреби життя наукової психології³.

А як же сам Микола Якович описує власну інтелектуальну еволюцію? В автобіографії (1894) він говорить про поступовий перехід від реалізму до ідеалізму, від емпіризму до метафізичної точки зору. Вчений визначає свою систему як «метафізику внутрішнього досвіду, самосвідомості», що є єдиним безпосереднім джерелом наших ідей. М. Я. Грот в 1883 році, саме в тому році, коли він переїжджає в Одесу, дає оцінку власному попередньому відторгненню від філософії («філософської сліпоті») і заявив про новий етап своєї діяльності: «ранее я действовал инстинктивно и лишь теперь я понял, к чему иду и – что еще важнее – к чему приду»⁴.

¹ Див.: Головченко О. В. М. Я. Грот: мета життя та сенс філософії // Філософські обрії. 2007. № 18. С. 38.

² Див.: Роменець В. А. Історія психології XIX-XX ст. Київ, 1995. С. 6.

³ Див.: Гоян І. М. Указ. соч. С.188-189.

⁴ Грот Н. Я. Отношение философии к науке и искусству : речь на докт. диспуте в Киев. ун-те 2 февр. 1883 г. К., 1883. С. 21.

3.2. Переламний характер одеського періоду у філософській еволюції, його загальний зміст та періодизація

Про переламний характер одеського періоду пишуть і дослідники творчості М. Я. Грота: «Настало время перемен и во взглядах Николая Грота. Если от студенческой скамьи до докторского диспута он выступает как представитель первого позитивизма, конкретно – последователь Герберта Спенсера в психологии и философии науки, единомышленник Вильгельма Вундта, неокантианца Эрнста Лааса и других основателей эмпирической психологии новейшего времени, то несколько следующих лет проходят под знаком возвращения к метафизике»¹. Сам одеський період можна умовно поділити на дві частини, як це робить в своєму описі П. П. Соколов².

Спочатку Микола Якович розробляє в Одесі найрізноманітніші питання – гносеологічні, соціологічні, етичні, юридичні, історичні. Однак у своєму викладі цих питань професор Новоросійського університету ще дотримується тих ідей, які засвоїв у попередній ніжинський період («К вопросу о критериях истины» (1883), «Опыт нового определения понятия прогресса» (1883), «Прогресс и наука» (1883), «К вопросу о свободе воли» (1884), «О нравственной ответственности и юридической вменяемости» (1885), «О научном значении оптимизма и пессимизма как мирозозерцаний» (1884), «Эгоизм и альтруизм перед лицом здравого смысла» (1884)), «Основные типы философских построений в разные эпохи» (1884). Другий етап всередині одеського періоду – це час рішучого повороту в світогляді М. Я. Грота, який відбувається в 1885 і 1886 роках. Інтелектуальний поворот зафіксований в таких творах: «Джордано Бруно и пантеизм», «Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно», «О душе в связи с современными учениями о силе».

Ще один вирішальний фактор – більш глибоке, ніж раніше, у студентські роки, вивчення та засвоєння творів запровадження нового університетського статуту Олександра III від 1884 року. Згідно з новими правилами, потрібно було особливу увагу приділяти ідеям давньогрецького філософа і присвячувати цьому один з навчальних курсів. Підкреслимо, що тільки Микола Якович Грот з усієї професійної філософської корпорації Російської імперії отримав офіційну подяку Міністерства народної освіти за успіхи на даному терені³. Філософ просить свого батька при нагоді повідомити міністра, що він читає зі студентами Платона не за примусом, а за власним переконанням, що він також знайомить молодь з працями інших видатних мислителів усіх часів. Професор також висло-

¹ Матюшко Б. Указ. соч. С. 14.

² Соколов П. П. Указ. соч. 1899. Т.2, № 6. С. 256-257.

³ Див.: Шенрок В. И. Указ. соч. С. 41.

вив невдоволення тим, що новий університетський статут понизив статус філософських предметів, виключивши їх з програми державного іспиту.

І ще один найважливіший фактор одеського «рішучого повороту» – зустріч, спілкування, полеміка Миколи Яковича Грота з архієпископом Херсонським і Одеським Никанором (Олександром Івановичем Бровковичем) (1826 – 1890). З цим видатним богословом-філософом і архіпастирем професор Новоросійського університету зблизився в Одесі. Перу архієп. Никанора належить робота «Направление и значение философии Николая Грота»¹. Філософ відповів своєму опоненту вже з Москви статтею «О направлениях и задачах моей философии. По поводу статьи архиепископа Никанора»². У близькому дружньому колі, як свідчать спогади, він назвав твір архієпископа «поліцейським рапортом» про неблагонадійність, «скверною» статтею, яка дає релігійно-політичне тлумачення думкам, що не мають відношення ні до релігії, ні до політики. Між тим, в тексті статті-відповіді у М. Я. Грота сказано: «...под влиянием философских бесед и споров с архиепископом Никанором, защищавшим тезис, что материя есть сила, я усвоил этот термин, много уяснивший мне и самое понятие материи как силы «сопротивления»³.

Необхідно підкреслити, що Микола Якович полемізував не тільки зі священнослужителем високого рангу, а й з видатним мислителем, церковним композитором, доктором богослов'я, колишнім ректором Ризької духовної семінарії, Казанської духовної академії, автором глибоких бесід, проповідей, а також (що для нас найголовніше) – фундаментального тритомного твору «Позитивная философия и сверхчувственное бытие»⁴.

Автор знаменитої «Історії російської філософії» Василь Зеньковський розглядає концепцію архієпископа Никанора в розділі своєї книги, яка носить назву «Період систем», вслід за філософією всеєдності Володимира Соловйова і «трансцендентальним монізмом» В. Д. Кудрявцева-Платонова. Справедливим і досі є зауваження В. В. Зеньковського, що філософія архієп. Никанора, як і вся духовно-академічна філософія в цілому, залишилася майже невідомою⁵.

Це зауваження наводить у своїй роботі сучасний дослідник А. П. Соловйов, називаючи «синтетичну філософію» архієп. Никанора

¹ Никанор (Бровкович), архиепископ. Направление и значение философии Николая Грота // Православное обозрение. 1886. № 10. С. 271–320.

² Грот Н. Я. О направлении и задачах моей философии. По поводу статьи архиепископа Никанора // Православное обозрение. 1886. № 12. С. 792–809.

³ Там само. С. 806.

⁴ Никанор (Бровкович), архиепископ. Позитивная философия и сверхчувственное бытие. Т. 1–3. СПб., 1875–1888.

⁵ Зеньковский В. В., протоиерей. История русской философии : в 2 т. Ростов н/Д, 1999. С. 79.

досвідом онтологічної гносеології¹. Як релігійний мислитель архієпископ Никанор, за авторитетною думкою богослова, філософа, протоієрея В. В. Зеньковського, «был чрезвычайно широко и разносторонне образован, много и очень тщательно работал научно»². Видатний історик церкви Олексій Петрович Лебедев, сам чудовий стилезнавець, називає архієпископа Ніканора «лучшим из духовных писателей»³. Ці важливі оцінки наводить у своїй доповіді до ювілейної конференції, присвяченої 170-річчю Одеської духовної семінарії (2008 р.) сучасний богослов, прот. Димитрій Предеїн. Саме зараз його доповідь у вигляді статті готується до друку в журналі семінарії «Андреевский вестник» (автор люб'язно дозволив нам скористатися його матеріалами). Такого гідного співрозмовника та критика подарувала М. Я. Гроту Одеса.

Одеський період життя та творчості видатного церковного ієрарха, богослова-філософа, висвітлений в сучасній дослідницькій літературі (особливо в філософській) вкрай недостатньо. Знову звертаємо увагу на одну з перших спеціальних науково-богословських розвідок в цьому напрямку, яка була здійснена саме в Одесі – це вже задана робота Димитрія Предеїна «Богословское наследие Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского». Автор дає яскраву характеристику одеського періоду життя архієп. Никанора. 12 грудня 1883 року він був призначений на Херсонську кафедру з постійним перебуванням в Одесі. Одеса стає дванадцятим місцем проживання архієпископа Никанора. Він сам висловив бажання, щоб тут і закінчився його земний шлях. І справа не лише в тому, що одеська кафедра входила в п'ятірку найпрестижніших у Російській Православній Церкві. Очевидно, йому сподобалось це місто, особливо притаманна Одесі атмосфера віротерпимості і свободи інтелектуальної творчості, якої так не вистачало архієпископу Никанору на протязі життя. Саме одеський період пов'язаний з визнанням заслуг архієпископа Никанора: в 1883 році він був введений в сан архієпископа і обраний почесним членом Санкт-Петербурзької Духовної Академії; в 1887 році його викликали до столиці для присутності в Святійшому Синоді. Ще років 10-15 у такому статусі, могли б вивести колись «неблагонадійного» вченого-ченця на одну з найвищих ступенів в ієрархії православної церкви. Але цього не судилось, сили архієпископа Никанора були вже вичерпані. На жаль в своєму яскравому та змістовному огляді богословської спадщини архієп. Никанора Д. Предеїн не згадує історію полеміки

¹ Соловьев А. П. «Синтетическая философия» архиепископа Никанора (Бровковича) как опыт онтологической гносеологии XIX века // *Вопр. философии*. 2012. № 10. С. 129-139.

² Зеньковский В. В. Указ. соч. С. 97.

³ Лебедев А. П. Слепые вожди // Лебедев А. П. К моей учёно-литературной автобиографии и материалы для характеристики беспринципной критики : сб. памяти А. П. Лебедева. СПб., 2005. С. 274.

філософа-богослова та університетського філософа, архієпископа Никанора (Бровковича) і Миколи Яковича Грота.

У біографічних розвідках про М. Я. Грота часто цитується фрагмент зі спогадів В. І. Шенрока про грандіозний успіх лекції «Про душу в зв'язку з сучасними вченнями про силу», з якою філософ виступив в останній період перебування в Імператорському Новоросійському університеті. Лекція «привлекла такую массу слушателей, что университетский зал и хоры были буквально переполнены, и на ней присутствовали все высокопоставленные лица города. По окончании много аплодировали, а присутствовавший архиепископ Никанор, при выходе из зала, приветствовал Грота словами: «Ну, слава Богу, душа опять народилась на свет! Спасибо, Николай Яковлевич!»¹.

3.3. Проект реформи «філософської справи», його синтетична архітектоніка

Перед нами стояв складний вибір, які аспекти багатогранної філософської творчості Миколи Яковича Грота обрати для нашого достатньо обмеженого за обсягом огляду. Ми визнали за необхідне зупинитися на його осмисленні підстав філософії, її взаємин з іншими найважливішими областями духовного життя людства – наукою, мистецтвом, релігією, мораллю. Роздуми на цю важливу тему не були для нашого героя суто умоглядними, вони знайшли втілення в його проекті реформи філософії, в практичних кроках по постановці «філософської справи», результати яких вітчизняна філософія та психологія відчуває і досі.

Як справедливо підкреслює О. В. Головченко, завдяки М. Я. Гроту організаційно оформився центр вітчизняної філософської думки². Якщо скористатися висловом, який часто застосовує сам філософ – «організм науки», то можна без сумніву стверджувати, що він у самий безпосередній спосіб є причетним до народження і конституювання «організму філософії» в Росії і Україні. Без перебільшення скажемо також, що саме в Одесі був в загальному вигляді сформульований проект реформи філософії, його практичне втілення припадає вже на московський період. Такий грандіозний результат заслуговує, на наш погляд, в певному сенсі більш високої оцінки, ніж створення якоїсь спеціальної наукової чи філософської школи. Можна гіпотетично припустити, знявши обмеження на твердження «історія не знає умовного способу»: Микола Якович Грот обов'язково створив би серйозну філософську школу, просто доля не дала йому такого шансу. З жалем пише про це Є. Спекторский: «но, как большинство талантливых русских людей Грот скончался, далеко не

¹ Шенрок В. И. Указ. соч. С. 42.

² Головченко О. В. Указ. соч. С. 38.

сказав свого последнего слова, в том возрасте, в котором Кант еще не додумался до «Критики чистого разума»¹. Проте організаційні зусилля, які він здійснив, створювали необхідну базу для існування різноманітних філософських шкіл, які спроможні конкурувати та полемізувати одна з одною, для філософської традиції, яка транслюється від покоління до покоління. На жаль, шанс на стабільний розвиток філософського організму в нашій країні не був реалізований. Вітчизняна філософія в ХХ ст. розвивалася в умовах катастрофи, глибинних історичних та світоглядних розривів та розломів. І щоб посилити драматизм нашого оповідання, відзначимо таке: звинувачення М. Я. Грота і його філософським одностудцем в тому, що вони своїми ідеями готують таку катастрофу, було кинуте в Одесі, в супровідному листі архієпископа Никанора (далі ми звернемося до цього епізоду).

Для здійснення амбітного завдання «постановки філософського дела» у Миколи Яковича Грота було найголовніше – «увлечение философией и организационный талант», якщо говорити словами його сучасників і соратників (П. П. Соколов). Спробуємо сучасною мовою висловити суть його особистісної обдарованості. Йдеться про неабиякий проєктивний та технологічний талант філософа, «технологічний» в тому сенсі, який сьогодні вкладається в поняття «соціальна технологія», «інтелектуальна технологія», «освітня технологія»².

Специфіка «проєктивного мислення» М. Я. Грота, що характеризує його як глибокого і цільного філософа, можна визначити таким чином: гротівський проєкт реформи науки і філософії має злагоджену архітектуру, він є обґрунтованим та осмисленим на всіх рівнях буття – на онтологічному (устрій Всесвіту), гносеологічному (закони і принципи мислення та пізнання, психічної діяльності), на соціальному, етичному, практичному, організаційному. Його світогляд і світовідношення характеризують гомологія надемпіричного, свержчуттєвого буття та емпіричного, повсякденного «тут-і-тепер» існування, сутнісна інваріантність надіндивідуальних структур і унікальної, конкретної, індивідуальної життєтворчості. В його власному «життєвому проєкті» втілювався античний ідеал філософського життя, єдності Слова (logos) і Діла (ergon), думки та вчинку, коли найкращим аргументом захисту істинності вчення стає відповідний спосіб життя.

Самий безпосередній життєвий крок і саме найпрактичніше питання мали для Миколи Яковича Грота глибоку вкоріненість в «філософській космології», в фундаментальній онтології. Про цю внутрішню цілісність поглядів мислителя пише творець «філософії всеєдності» Володимир

¹ Спекторский Е. В. [Рецензия] // Журнал М-ва народного просвещения. 1904. Ч. 355. С. 229.

² Див., наприклад: Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. Кишинев, 1997.

Соловйов: «все разнообразие его взглядов и настроений продолжает обобщаться вокруг одной срединной идеи – эволюционного процесса, т.е. поступательного развития души и вселенной, а направление в котором изменялось его взгляд на психическую и космическую энергию, всегда был вглубь и вместе с тем вверх»¹. Ще одним центральним поняттям метафізики Грота є поняття сили, яке єднає сили духа і сили матерії. Активна сила є породженням духу, матерія – прояв пасивної сили. Розвиток йде у напрямку від природних сил до єдиної сили життя, а потім до сили свідомості. Ця принципова настанова приводить мислителя до визнання того, що людина здатна пізнавати духовну силу, причому пізнавати за допомогою емпіричної психології. Людина розглядається як втілення світового розуму і одночасно своєрідної індивідуальності, яка має сверхчасове буття².

М. Я. Грот був противником абстрактного філософування, яке не має міцної вихідної основи. Своє завдання він бачив у виявленні основ філософської думки, яку він знаходив у психології. В цьому він був достатньо близьким до ранніх форм психологізму, особливо в дусі Дж. С. Міля з його ідеєю індуктивної логіки. В монографії українського історика філософії І. М. Гояна детально проаналізовані ідеї М. Я. Грота саме в контексті «психологізму» як конкретного явища в європейській філософії другої половини XIX – початку XX ст. Його сутність полягає, перш за все, у психологічному поясненні законів логічного мислення. Миколі Яковичу присвячено в цій роботі спеціальний розділ³. Проте мислитель не вважав для себе можливим рухатися далі у напрямку, який був запропонований психологізмом та виводити всю дійсність з форм мислення (як це робили пізніше Т. Ліппс, ранній Е. Гуссерль та ін.), а також в іншому аспекті неокантіанці (Г. Коген, П. Наторп), емпіріомоністи (Р. Авенаріус, Е. Мах).

Людина в своєму пізнанні світу «об'єктивує» елементи свого внутрішнього досвіду. Саме в специфіці психологічної реальності бачив М. Я. Грот головний напрямок перетворення філософії. Таким чином, можна сказати, що вітчизняний філософ органічно увійшов в сферу сучасної йому філософії життя, але скоріше в дусі Г. Зіммеля чи А. Бергсона, ніж В. Дільтея чи Ф. Ніцше. Він виступає з власною програмою «психології життя», в яку є включеною і «філософія життя» (ця назва з'являється в рецепції європейської філософії пізніше). Ми вже звертали увагу на те, що пріоритетним для Миколи Грота були не стільки абстрактне теоретизування, скільки етос і праксис філософії, правильна поста-

¹ Соловьев В. С. Указ. соч. С. 152.

² Див. : Огурцов А. П. Указ. соч.

³ Гоян І. М. Указ.соч. С. 178-190.

новка «жизненного питания» («как человеку овладеть своей душевной жизнью»)¹.

Почасти мислитель рухається в руслі проблематики екзистенціальної філософії, в напрямку, близькому до К. Ясперса, проте сталих конкретних форм ці пошуки не набули. М. Я. Грот вважав мову однією з основ людського знання, але, скоріше за все, великої ролі мові він не надавав, що цілком відповідало рівню мовознавства його часу. Мову він вважав формою фіксації процесів мислення, тим не менш визнавав її особливу природу, здатність створювати проблеми, що він сам бачив лише як суто мовні, але ще не філософські у повному сенсі.

Вище ми продемонстрували декілька варіантів періодизації еволюції філософських поглядів М. Я. Грота. Небагато хто з його сучасників чи сьогоднішніх дослідників обрав в якості критерію періодизації зміни позиції вченого по відношенню до філософії і «правильної постановке философского дела» в рідній країні. Одним з таких дослідників став Яків Миколайович Колубовський, помічник редактора «Вопросы философии и психологии» в 1891-1892 роках, соратник Миколи Яковича, один з найкращих біобібліографів історії російської філософії. Він виділяє такі зміни у ставленні мислителя по відношенню до предмета філософії: а) «негативний» («отрицательный») період – заперечення філософії як загальної, синтезуючої науки, яка стоїть вище спеціальних наукових дисциплін; б) «позитивний» період – філософія, яка не змішується ані з наукою, ані з мистецтвом, є синтезом усіх даних людської свідомості, сутність цього синтезу полягає у переробці усіх почуттів в поняття². У свою періодизацію філософської еволюції Миколи Грота вводить критерій ставлення до предмету філософії сучасна українська дослідниця О. В. Головченко. Вона критикує подекуди спрощені підходи до цього питання у Л. М. Лопатіна, М. О. Лоського, В. С. Соловйова. Підкреслюється, що на початковому етапі вчений не стільки заперечує філософію, скільки просто не приділяє їй спеціальної уваги, взагалі не вважає її самостійною наукою. Потім він приходить до визнання філософії як самостійної науки, осмислення філософії як мистецтва, підкреслення значущості метафізики. На останньому етапі життя на перший план виходять проблеми етичні³. Проте і в цій схемі не виділені чітко біографічні, хронологічні і географічні фактори.

Сам М. Я. Грот стверджує, що він в своєму розвитку нікуди не уходив з точки зору свого проекту реформ, все його життя повністю співвідноситься з його вибором, що був зроблений в юнацькі роки – рішенням

¹ Грот Н. Я. Жизненные задачи психологии // Вopr. философии и психологии. 1890. Кн. 4. С. 193.

² Колубовский Я. Н. Грот Н. Я. // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон : в 82 т. СПб., 1893.

³ Див.: Головченко О. В. Указ. соч. С. 37.

присвятити своє життя «правильной постановке философских знаний в России»¹. З цієї позиції вважаємо не зовсім правомірним «еволюційний» погляд на розвиток ідей мислителя, коли здається, що попередній комплекс думок долається наступним. В даному контексті ми розглядаємо як однаково плідні і актуальні усі позиції М. Я. Грота стосовно філософії і її реформування. Навіть ті підходи, які сьогодні можуть здаватися застарілими чи наївними, є значущими завдяки своїй полемічній спрямованості, співзвучністю багатьом іншим реформаторським ідеям того ж роду в європейській філософії. Тут дійсно слід використовувати моделі багатомірності, одночасного співіснування діалогічних, полілогічних ідей.

Стисла оцінка одеського періоду в контексті реформи філософії дається в статті О. В. Головченко: М. Я. Грот був розчарований запропонованою статуту 1884 року програмою вивчення філософії, яка зводила все до засвоєння ідей Платона і Арістотеля, він здійснив спробу її реформування. Однак адміністрація ІНУ залишається байдужою до його прагнення².

3.4. Проект реформи філософії М. Я. Грота в трьох інтелектуальних локусах: публічна лекція, навчальний курс, філософська полеміка (одеський контекст)

Ми обираємо три тексти, в яких найбільш яскраво представлені ідеї перетворення організму філософії: а) текст вступної лекції «Опыт нового определения понятия прогресса» (1883), з якою дебютував в Одесі професор філософії Микола Якович Грот, який щойно захистив докторську дисертацію; б) літографований текст учбового курсу для студентів Новоросійського університету «Вступ до історії філософії», ціллю якого сам М. Я. Грот вважав обґрунтування та прояснення смислу того повороту в поглядах на філософію, який він запропонував; в) стаття «О направлении и задачах моей философии (ответ архиепископу Никанору)» (1886), де підсумовуються результати полеміки з архієпископом Никанором, в тому числі, стосовно розуміння суті філософії та її відношення до релігії і інших сфер духовного життя.

Це не просто три тексти, але три інтелектуальні локуси, де погляди філософа на «правильную постановку философских знаний» були артикульовані в різних аспектах і модусах наукової та просвітницької діяльності – в лекційній залі (вчений-лектор), в межах читання навчального курсу (викладач університету), в інтелектуальній дискусії як однієї з важливих форм розвитку науки і філософії (майстер філософської полеміки). Йдеться про три типових проблемних ситуації розвитку науки та універ-

¹ Див.: Шенрок В. И. Указ. соч. С. 20.

² Головченко О. В. Указ. соч. С. 31

ситетського життя, інваріантні у своїх основах ситуації, незалежно від конкретного часу/місця дії і конкретних персон. Проте саме в цих типових ситуаціях в повній мірі проявляється персональний ступінь «свободи волі», «моральної відповідальності», питаннями, які стали предметом спеціального аналізу для Миколи Грота в одеській період.

Цілісність, єдність філософської космології і практичної постановки «философского дела», «архітектоніка всеєдності», на які ми раніше вказали, проявляються вже у вступній лекції «Опыт нового определения понятия прогресса», першій, яка була прочитана в Новоросійському університеті 1 грудня 1883 року¹. Розглянемо саме з цих позицій дану лекцію, яка вже була охарактеризована в нашому дослідженні в інших аспектах. В своєму дебютному виступі в Одесі М. Я. Грот заявляє про свої реформаторські плани: «в ближайших и наступных навчальных курсах я маю выступити у ролі реформатора і новатора щодо пануючих наукових теорій», повідомляє професор своїх слухачів. І далі ми побачимо, що новаторство у наукових теоріях одночасно означає глибоку реформу всього «організму» науки і філософії. Микола Грот в загальному вигляді пояснює суть двох вступних курсів, які він збирається прочитати в Новоросійському університеті. Один курс – теоретичний – за своїм змістом є аналізом головних елементів всього організму науки. Планується розглянути питання про класифікацію наук, про методи наукового дослідження, про різні напрямки розробки та викладу науки, про прийоми її вивчення та оцінки її результатів. В цілому зміст, який був у 1883 році заявлений професором філософії, відповідає сучасним курсам по філософії і методології науки. Зміст другого запропонованого курсу переважно історичний: загальна історія розвитку поняття філософії, головні типи філософських побудов у різні епохи, поступова трансформація завдань філософії в її ставленні до різних наук, питання про можливу роль філософії у майбутньому. Бачимо, що історико-філософський курс має у Миколи Грота не стільки ретроспективний, скільки проєктивний характер. Два курси будуть пов'язані однією загальною ідеєю – обґрунтувати усі особливості розробки спеціальних курсів, які професорові доведеться читати в новому для нього університеті. Наступний крок – пошук базових мотивів, які лежать в основі ідеї реформи. Тут М. Я. Грот здійснює різкий перехід без проміжних ступенів до самого глибокого рівня, він заявляє про те, що фундамент пропонованої реформи складають його погляди на «сущность прогрессивного развития природы и человечества», його теорія прогресу.

В «Опыте нового определения понятия прогресса» і в інших працях філософа дається декілька різних визначень цього поняття. Для нас ключовим є наступне: «человеческий прогресс есть ряд таких затрат энергий, которые ведут к увеличению этих энергий, к увеличению сознательности

¹ Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса : вступ. лекция, читанная в Новорос. ун-те 1 дек. 1883 г. Одесса, 1883. 21с.

дальнейших затрат этих энергий и к вытекающему отсюда увеличению счастья человеческих индивидов»¹. Це визначення, по-перше, «енергійне», поняття «енергія» є одним з головних для філософських та психологічних поглядів М. Я. Грота. Він створює так звану «філософську енергетику». З енергійного принципу виводиться і структура Всесвіту, і структури соціуму, і специфіка індивідуального буття, і організація науково-філософського знання. На усіх цих рівнях М. Я. Грот використовує такі поняття: «трата енергій», «серія затрат енергій», «економія/збереження енергій», «способи дійствий енергій», «класи енергій», «бездействующие, напряженные энергии», «живые, действующие энергии» тощо. Звертаємо особливу увагу на розрізнення примусових способів дії енергій і вільних, свідомих затрат енергій. Виходячи з цього, вектор людського прогресу – це перетворення примусових способів дії енергій у вільні, при яких подальші затрати енергій стають свідомими; перетворення всієї примусової роботи людських організмів – у вільну. Філософ полемізує з німецьким фізиком та математиком Рудольфом Клаузіусом, який у 1865 році запропонував теорію ентропії. За думкою Миколи Грота, теорія розсіювання енергії не може бути науково доведена. Він ставить питання про те, які факти в соціальному середовищі слід вважати прогресивними. По-перше, він виділяє науку, яка є, безумовно, прогресивною, оскільки веде до збільшення свідомих витрат енергій і щастя людських індивідумів. Почасти є прогресивним і мистецтво як збуджувач психічної енергії, що побічно сприяє поширенню знань та досвіду.

Ця тема більш детально розкривається в лекції «Значение науки как фактора прогресса и прогресс в развитии самой науки»², що була прочитана М. Я. Гротом у Новоросійському університеті 7 та 8 грудня 1883 року як продовження вступної лекції. В науці треба шукати останніх підстав будь-якої теорії прогресу. З вивчення та розробки науки кожен з нас повинен почати справу свого власного самовдосконалення, справу служіння суспільству, підкреслює вчений, звертаючись до своїх колег. В цій лекції він змінює оптику бачення, відшукує «последние основания» теорії прогресу вже не в енергійному устрої світу, а в організації та етосі науки. Етика тут – «prima philosophia». Таким чином, намічається кардинальний поворот до етики, яким позначається останній і найбільш плідний період життя Миколи Яковича Грота. Одночасно етика для філософа – це обґрунтування практичної дії, справи суспільного служіння. Розпочати, на думку філософа, треба з критичного аналізу прийомів вивчення науки, методів дослідження наукових проблем, всього організму науки.

¹ Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса... С. 13.

² Грот Н. Я. Значение науки как фактора прогресса и прогресс в развитии самой науки : лекция проф. Н. Я. Грота, читанная в Новорос. ун-те 7 и 8 дек., как продолжение вступ. его лекции. (Одесса 17 дек. 1883 г.). Одесса, 1883. 16 с.

Він також ставить питання про найкращу економічну організацію наукової праці. Оцінюючи сучасне йому становище такої організації, М. Я. Грот робить слушне зауваження: ця праця і без того знаходиться у порівняно благополучних умовах. При відносно достатній забезпеченості вчених, якщо не в нашій країні, то на Заході, частина праці, яку вони повинні виконати для розробки науки, є не настільки обтяжливою, щоб заважати їх особистому розвитку та щастю¹. Коментуючи цю ремарку через принцип, сформульований філософом: «если прогресс возможен в будущем как идеал, то он должен существовать в прошедшем и настоящем как сумма фактов»², на жаль можна зафіксувати сучасне нам економічне становище організації наукової праці. Те, що в часи Миколи Грота було «суммой фактов», в наші часи перетворилось в недосяжний ідеал. Завдання наукової організації праці філософ бачить не в тому, щоб обмежувати особистісну свободу вченого у виборі його занять, а в тому, щоб розробити ряд принципів, які б могли слугувати орієнтиром для вченого у дослідженні наукових питань. Необхідно також довести правильність вихідних принципів з такою ясністю, щоб вони були засвоєні науковцями не насильно, а добровільно. Таким чином, тема свободи наукової творчості проходить червоною ниткою через усю гротівську програму наукової організації праці.

Проблематика «свободи волі» – одна з головних для Миколи Яковича Грота в його одеські роки. Саме з цієї позиції ми попередньо звернемось до нашої третьої «екземпльї» – до полеміки вченого з архієпископом Никанором, зміст якої буде більш детально окреслено нижче. На перший погляд, важко зрозуміти, чому стаття священнослужителя викликала таку негативну реакцію філософа, яку він дозволив собі висловити лише в колі близьких друзів – «донос», «полицейский рапорт». В публічній відповіді М. Я. Грота висловлюється лише вдячність. Ситуація прояснюється, як нам здається, лише в контексті розуміння М. Я. Гротом свободи наукової творчості. В публікації архієп. Никанора філософ побачив (справедливо чи ні – інше питання) елементи духовно-ідеологічного натиску, створення прецеденту інтелектуальної несвободи, коли думка виявитися забороненою.

Далі Микола Якович Грот звертається до проблеми диференціації і інтеграції наукового знання, в контексті якої він і ставить питання про статус філософії, окреслює її сучасний образ, а також пропонує відповідні новому баченню конкретні кроки щодо реформування сфери науково-філософського пізнання. До сих пір вимога поділу та об'єднання праці учених знаходила своє втілення у поділі науки на численні спеціальні

¹ Грот Н. Я. Значение науки как фактора прогресса и прогресс в развитии самой науки : лекция проф. Н. Я. Грота, читанная в Новорос. ун-те 7 и 8 дек., как продолжение вступ. его лекции (Одесса 17 дек. 1883 г.). Одесса, 1883. С. 11.

² Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса... С. 4.

галузі (диференціація) і потім у узгодженні висновків спеціальних наук представниками особливої об'єднуючої науки – філософії (інтеграції). Однак такий стан справ привів до глибокої взаємної незадоволеності. Представники спеціальних наук дорікають філософам в тому, що вони нехтують фактами і висновками спеціальних дисциплін, довільно розширюють часткові узагальнення. В свою чергу, філософи докоряють спеціалістів в односторонності.

Але ще більш істотною, ніж взаємні закиди, є зміна змісту самої науки, підкреслює Микола Грот. Кількість спеціалізованих знань так розширилася, що «тип ученого-енциклопедиста, таким должен быть философ, подводящий итоги, стал неосуществимой утопией»¹. Отже, стала неможливою філософія як особлива наука. З іншого боку, неможливою є сьогодні і ситуація відокремлення наук, оскільки спеціалізовані галузі виробляють все більше спільних положень, широких законів і теорій, котрі розповсюджуються далеко за межі окремих дисциплін. В якості прикладу М. Я. Грот наводить закон збереження енергії у фізиці, теорію поділу праці в соціальних науках, закон еволюції в біології. Його висновок: «перегородкова наука» сьогодні – це анахронізм. Всі науки мають бути спеціальними і загальними, аналітичними і синтетичними одночасно. А роль філософії як носія синтезу розподіляється між усіма науками порівну.

Микола Якович Грот поповнює наш поняттєвий методологічний тезаурус важливими когнітивними метафорами, що мають значний евристичний потенціал і в сучасних дискусіях: «*підсумкова наука*» (філософія з її надмірними енциклопедистськими та інтеграційними претензіями), «*перегородкова наука*» (тенденція самоізолювання у конкретних науках). І для філософії в тому обличчі, в якому він хотів би бачити, вчений знаходить містку назву – «*вненаукова філософія*». Мислитель підкреслює, що потреба у всеохоплюючому синтезі є властивістю, яка притаманна людському розуму. Людині неможливо заборонити задовольняти цю суб'єктивну потребу. Саме такому людському потягу до побудови «всеобъемлющих мировоззрений» відповідає філософія. «Философия как наука невозможна, но философия вне науки возможна и даже желательна».² Вненаукова філософія як переважно творча діяльність, що комбінує наші ідеї, незалежно від умов безпосереднього досвіду відноситься до розряду мистецтва. У цій частині Микола Грот продовжує розвивати думки, які були сформульовані в його промові на докторському диспуті в Київському університеті (1883 р.), яка була проголошена напередодні приїзду вченого до Одеси.

Бажано, щоб усі реформи в науці були націлені на усунення перешкод і зближення між її окремими областями, підкреслює філософ, про-

¹ Грот Н. Я. Значение науки как фактора прогресса... С. 13.

² Грот Н. Я. Указ. соч. С. 14.

понуючи конкретні кроки: а) побудова наукових спільнот; б) створення наукових журналів; в) проведення наукових з'їздів. Ці важливі кроки, які вплинули на розвиток вітчизняної філософії та психології, Миколі Гроту доведеться здійснити вже в Москві, де він встане у керма Московського психологічного товариства (1888), буде першим головним редактором першого в Російській імперії спеціалізованого філософського і психологічного журналу «Вопросы философии и психологии» (1889 – 1896).

Крім того, Микола Грот намічає ту форму «необхідного злиття усіх наук і їх представників», яка стане особливо затребуваною сьогодні і отримає назву міждисциплінарності, інтердисциплінарності чи трансдисциплінарності. Філософ говорить про співробітництво вчених у вирішенні таких питань, де об'єктами наукової асоціації будуть не ті чи інші окремі галузі знання, а ті чи інші наукові проблеми. У своїх вступних лекціях про прогрес, так саме як і в промові на докторському диспуті в Київському університеті «Відношення філософії до науки та мистецтва»¹, в Київському університеті «Відношення філософії до науки та мистецтва», формулює для реформування організму науки два завдання, які взаємодоповнюють одне одне – *негативне* («отрицательное») і *позитивне* («положительное»). Негативне завдання – розчищати підґрунтя для реформи і нового бачення, усувати роздробленість наукового пізнання та організації науки; позитивне – створювати все, що веде до єдності та зв'язку цілісного організму науки.

Другий приклад, який ми вибрали для огляду – це «Вступ до курсу історії філософії». Перш ніж перейти до огляду тексту курсу лекцій, проінформуємо читача про ті навчальні предмети, які дійсно довелося прочитати Миколі Яковичу Гроту протягом трьох років, проведених у Новоросійському університеті. Як повідомляється в «Протоколах засідань Ради Імператорського Новоросійського університету» і «Огляді викладання в Імператорському Новоросійському університеті»², ординарний професор М. Я. Грот в 1883-1884 навчальному році по дві години на тиждень вів курси «Вступ до психології і логіки» і «Вступ до історії філософії». У 1885-1886 навчальному році він читає: «Логіку» (два рази на тиждень), «Історію древньої філософії» (один раз на тиждень), вів практичні заняття з філософії (один раз на тиждень): а) читання і критичний аналіз філософських поглядів А. Шопенгауера; б) читання і розбір діалогу Платона «Федон» (два рази на тиждень), в) курс «Психологія: іс-

¹ См.: Грот Н. Я. Отношение философии к науке и искусству : речь на докт. диспуте в Киев. ун-те 2 февр. 1883 г. К., 1883. С. 21.

² Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1883 г. С. 258. Заседание от 17 нояб. 1883 г. ; Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете на 1-ое полугодие 1885/1886 учеб. г. [1885?]. С. 4-5 ; Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете во 2-ом полугодии 1885/1886 учеб. г. Одесса, 1885. С. 4-5.

торія навчань про душу у різних філософів і в різних філософських школах» (один раз на тиждень); г) практичні заняття з психології (один раз на тиждень). Обов'язкова літератури з логіки – «Аналітика» Аристотеля, «Логіка» Джона Стюарта Мілля (можливо, так була скорочена в «Огляді» міллевська «Система логіки»), «Логіка» Михайла Івановича Владиславлева (1881), підручник якого визнається кращим з предмету на той час. Студентам пропонується і власна робота М. Я. Грота «До питання про реформу логіки». Вибір в якості обов'язкової літератури з логіки – праці британського філософа, родоначальника утилітаризму Дж. Стюарта Мілля, який розробляв емпірично-психологічний, індуктивістський підхід до логіки і роботи свого вчителя, професора Санкт-Петербурзького університету М. І. Владиславлева, автора першої в Росії дисертації з психології «Сучасні напрямки в науці про душу» (1866), яка відображає пріоритети самого Миколи Яковича. Нагадаємо, що Грот став першим спеціалістом-психологом серед учнів Михайла Владиславлева.

У курсі «Історія древньої філософії» професор рекомендує читати студентам наступні діалоги Платона – «Теетет», «Федон», «Сімposium». Вчений пропонує спиратися на дослідження з давньогрецької філософії німецьких антикознавців: Людвіга Штрюмпеля (1812-1899), який готував педагогічні кадри, у тому числі і для російських навчальних закладів, автора стандартного для тих часів підручника з історії філософії; Густава Тейхмюллера (1832-1888) та Едуарда Целлера (1814-1908), одних із самих популярних істориків античної філософії ХХ століття; а також маловідомих сьогодні Германа Шмідта, директора гімназії у Віттенберзі, і Карла Юліуса Лібхольда; філологів-класиків Франца Зюземіля (1826-1901), професора Грайсфальдського університету, а також Карла Фрідріха Германна (1804-1855), автора терміна «досократичні філософи».

У курсі психології Микола Грот рекомендує роботи М. І. Владиславлева «Сучасні напрямки в науці про душу» (1866) і відомого німецького філософа, засновника марбурзької школи неокантіанства Фрідріха Альберта Ланге (1828-1875) «Історія матеріалізму» (1881-1883). Студенти також мали ознайомитися з працею німецького філософа, медика і психолога Рудольфа Германа Лотце (1817-1881) «Мікрокосм. Думки про природничу та побутову історію людства. Досвід антропології» (1856-1864). В тритомному «Мікрокосмі» послідовно розглядається фізична сутність людини (тіло), його духовна сутність (душа) і феномен людського життя. Грот рекомендує студентам тільки другий том, присвячений переважно питанням психології. Знамениту на той час у Європі роботу Лотце ввів у навчальну програму своїх лекційних курсів вчитель М. Я. Грота М. І. Владиславлев.

Після короткого огляду навчальних курсів, прочитаних професором в Новоросійському університеті, звернемося безпосередньо до тексту літографованого «Вступу до курсу історії філософії» (1884). Поставимо пи-

тання: як автор формулює суть і завдання філософії та історії філософії. З перших сторінок лекційного курсу підкреслюється, що тут заявлені ті ж завдання, що і у вступній лекції про прогрес. Микола Якович заявляє про своє розуміння філософії: «особенность моего понимания философии заключается в том, что я стремлюсь приложить к определению философии две точки зрения, развившиеся более полно лишь в последнее время: а именно, точку зрения психологическую и точку зрения развития»¹. Грот знову підтверджує свою ідею «позанаукової філософії», порівнюючи її з «отвлеченным искусством», що стоїть за межами науки і що її доповнює. Зафіксуємо увагу на відношенні додатковості, яке повинно зв'язувати дві сфери духовної культури. Філософ підкреслює, що саме визначення суті цих взаємин було їм спеціально проблематизовано, щоб подолати тягар раніше сформованих історичних стереотипів, коли відносини філософії і науки визначалися як би *ззовні*, з аналізу вже об'єктивованої історії знань. Вчений же пропонує визначати ці відносини *зсередини*, «из анализа самого строя человеческого сознания и находимых этим путем в человеке потребностей и стремлений, создавших как философию, так и науку»². Зазначається, що співвідношення науки і філософії не є постійним, незмінним, воно безперервно трансформується, змінюється «органічно» за законами розвитку людської думки. Крім вказаних відносин додатковості, інтеграції, взаємодія науки і філософії у новому ключі передбачає досить чітке розмежування, диференціацію, послідовне здійснення якої, вважає М. Я. Грот, – справа майбутнього. «Говоря, что в настоящее время в науке много философского, я хочу сказать, что наука отчасти еще субъективно построяет, говоря, что в философии есть остаток объективного научного содержания, я разумею, что философия часто берет на себя задачи науки и позволяет себе объективно исследовать»³.

Філософ підкреслює нагальну необхідність розрізняти те, чим філософія була, від того, чим вона повинна стати в майбутньому. Вихідним пунктом процесу визначення справжнього сенсу філософії на відміну від сенсу науки, на його думку, слід визнати диференціацію, етапи якої Микола Грот стисло окреслює: а) філософія як єдина наука; б) часткова відокремлена наука ще є в значній мірі галуззю філософії; в) наука і філософія стають поняттями, що виражають два абсолютно різних порядку явищ. Час останнього етапу наближається, але він ще не наступив. Границя між філософією та наукою проходить по лінії чіткого розмежування суб'єктивного і об'єктивного пізнання. Для самого Миколи Грота таке розрізнення ще є досить безпроблемним і цілком очевидним. У подальшому розвиток філософії, психології, та й самої науки в цілому,

¹ Грот Н. Я. Введение в курс истории философии : лекции проф. Новорос. ун-та Н. Я. Грота. Одесса, 1884. С. 2.

² Грот Н. Я. Указ. соч. С. 2.

³ Грот Н. Я. Указ. соч. С. 8.

підешляхом граничної проблематизації взаємовідносин суб'єктивного та об'єктивного, аж до визнання неможливості проведення будь-якої розмежувальної лінії.

Підсумовує автономізацію філософії і науки нове визначення філософії, яке пропонує Микола Грот: «отвергая смысл особых научных задач философии с точки зрения тех же начал, которые ставились в основу определения моими предшественниками, я прихожу к следующему определению философии. Философия есть высшее отвлеченное искусство, которое из субъективных побуждений комбинирует в известные гармонически цельные отвлеченные построения те объективные понятия и выводы, которые доставляются человеку наукой вообще или какими-нибудь специальными науками, в частности»¹.

М. Я. Грот, посилаючись на близькі йому підходи до визначення філософії у німецького філософа Євгенія Дюринга, підкреслює, що підґрунтям філософії є в значній мірі творча фантазія людини. Побудова філософії має суб'єктивний відбиток, але метод філософських досліджень не можна назвати суб'єктивним, тому що філософія нічого не досліджує. Її знаряддя не досвід, а уява, що викликається та керується суб'єктивними станами і почуттями. Про філософське дослідження можна говорити тільки в переносному значенні, розуміючи під цим терміном всяку діяльність думки, що дає «нові» результати. Але в такому значенні, лише воно здається вченому істинним, робота філософії зводиться до творчості.

Ця думка в іншому обрамленні стає ключовою для ряду філософських течій вже XX століття, що розуміли уяву і фантазію як найважливіші пізнавальні здібності людського розуму. Згадаємо, наприклад, що фантазія грає ключову роль в феноменологічному пізнанні у Едмунда Гусерля, який вводить поняття «чиста фантазія», «вільне варіювання в фантазії» як невід'ємні від філософування як такого. І як приклад застосування дослідницької процедури «вільного варіювання в фантазії» ми можемо пофантазувати і задатися питанням, чому М. Я. Грот не звертався до ідей і праць конгеніального йому по інтересам провісника феноменології, австрійського філософа і психолога Франца Brentano (1838-1917), автора знаменитої «Психології з емпіричної точки зору» (1874), творця емпіричної школи в філософії і психології, який зазнав впливу ідей близького Гроту Герберта Спенсера? На прикладі М. Я. Грота можна досліджувати проблему історії філософії та історії науки, проблему комунікації вчених одного покоління, що живуть в різних країнах, взаємодію та взаємовплив їх ідей, лакуни і зони умовчання, «сліпі плями» в цій комунікації.

У «Вступі...» ставляться фундаментальні методологічні проблеми самої історії філософії як спеціальної філософської дисципліни. Методологічна спрямованість курсу обумовлює його композицію і логіку ви-

¹ Грот Н. Я. Указ. соч. С.10.

кладу матеріалу, де в центрі уваги не послідовний хронологічний виклад біографії філософів і їх вчень, а зміна світоглядних та концептуальних орієнтирів. Так, М. Я. Грот розглядає основні типи філософських побудов в різні епохи і виділяє шість найзагальніших понять, які виражають дух даної філософської системи: *містицизм, раціоналізм, догматизм, скептицизм, критицизм, емпіризм*. Ця схема задає логіку викладу, але вона не стає схематизмом і спрощенням. Історія філософії постає як драма ідей у всій її складності і суперечливості. Уже в традиційному для такого курсу огляді історіографії професор піднімає методологічні питання. Вчений говорить про те, що перші спеціальні дослідження з історії філософії починаються з робіт Плутарха, Галена, Секста Емпірика, Діогена Лаерція, потім цю традицію підхоплюють християнські автори – Оріген, Климент Олександрійський, Немесій, Фома Аквінський. Для початкового етапу розвитку історії філософії була характерною майже повна відсутність історичної критики. В XVII столітті з'являються більш цільні праці – «Історія філософії» англійця Томаса Стенлі, роботи німецького філософа Християна Томазіуса і французького мислителя П'єра Бейля. XVIII століття знаменується появою перших справжніх наукових праць з історії філософії, де матеріал вже був розроблений критично (німецькі філософи Йоганн Якоб Брукер, Йоганн Феофіл Буле, Дітріх Тидеман, Вільгельм Готтліб Теннеман).

З 1829 по 1853 роки в Німеччині виходить 12-томна «Історія філософії» берлінського професора Генріха Ріттера, у Франції – «Курс історії нової філософії» Віктора Кузена (1841-1846), в Англії – «Історія філософії людського духу» Роберта Блекея (Robert Blakey, «History of the Philosophy of Mind»). М. Я. Грот підкреслює, що з 30-40-х років XIX ст. розробка історії філософії йде у різних напрямках. Філософ ділить новітні твори з історії філософії на загальні та спеціальні. Виділяються загальні праці (Ф. Шлейєрмахер, Г. В. Ф. Гегель, А. Шwegler, А. Штекль), професор Новоросійського університету особливо цінує роботи німецького історика філософії Фрідріха Ібервега – «чрезвычайно точное изложение различных систем по источникам». Він вказує і на сучасних йому істориків філософії, твори яких носять більш критичний характер – Дж. Г. Льюїс, Є. Дюрінг. Таким чином, професор виділяє критерії науковості в історії філософії – системність, точність, опора на джерела, історична критика. Науковець ділить спеціальні історико-філософські твори на дві головні категорії – дослідження з історії філософії окремих періодів та окремих народів. Прикметно, що в переліку численних прикладів ми не знаходимо посилань на роботи вітчизняних йому авторів. В певному сенсі таке замовчування є непрямою констатацією того, що російська історико-філософська наука ще не заявила про себе.

Філософ підкреслює значимість методологічної складової історії філософії: «для того, чтобы разработка истории философии была более

сознательной, необходимо отдать себе более ясный отчет о разнообразных методах, которые употребляет эта наука, и выяснить с помощью оценки их более совершенный метод разработки ее в будущем»¹. Він виділяє п'ять найбільш важливих методів, якими був відзначений розвиток історії філософії. По-перше, це – *біографічний метод*, що домінував в стародавні епохи. Філософські системи будувалися людьми, які називали себе філософами, тому не дивно, що історія філософії в ті часи, коли значення суб'єктивного мало перевагу над значеннями об'єктивного, була наукою біографічною, що ставила завдання якомога повніше реконструювати особистість мислителів. Часто-густо біографічний метод перетворювався в *анекдотичний*. Потім складається *емпіричний метод*. Його завдання – відновити систему філософа за існуючими джерелами. Цілісність системи реконструювати вкрай важко, бо часто твори філософів є втраченими. Третій метод – *метафізичний* (він же – *догматичний або спекулятивний*). Тут домінує прагнення показати послідовність і взаємозв'язок різних філософських вчень. Далі – критичний метод, що виникає після Канта. Відповідно до цього методу, можливість побудови безумовно істинної системи у світлі нової критики пізнавальних сил людини заперечувалася, всі попередні системи, які мали намір здійснити ідею істинної філософії з точки зору критичного методу, розглядалися як ряд непорозумінь і помилок. Микола Грот пропонує розглядати поруч з цими класичними підходами, ще й п'ятий метод, який він називає *психологічним*. Він відповідає тому розумінню самої філософії, яке особливо відстоює в одеський період сам філософ. «Если смотреть на философию как на искусство, удовлетворяющее субъективным потребностям человека, то все развитие философии представляется цепью органически неизбежных построений, связанных именно с удовлетворением субъективных потребностей человеческого сознания»². Оскільки суб'єктивні потреби розвиваються по певним психологічним законам, то є можливим і психологічний метод, з точки зору якого слід розглядати кожну систему в зв'язку з суб'єктивними умовами її виникнення. М. Я. Грот вважає психологічний метод найвірнішим для історико-філософської науки.

Вчений задається питанням у зв'язку з цим: якщо прийняти психологічний метод, з яким змістом нам доведеться мати справу? Одна з проблем – як розмежувати історію філософії та історію науки, що тісно пов'язані: «разница в том, что является у нас главным, и что второстепенным: в истории философии является главным история философских систем, субъективных построений человеческой мысли, второстепенным является история научных теорий, насколько развитие их влияло на развитие субъективного мировоззрения. В истории науки отношение обратное – главной основой является история отдельных

¹ Грот Н. Я. Указ. соч. С.16.

² Грот Н. Я. Указ. соч. – С. 20.

наук, специальных знаний в их постепенном развитии; второстепенным элементом – история философских построений, насколько они влияли на развитие научных идей»¹.

Микола Якович Грот вважає можливим формування спеціальної науки – *історії людської думки*, яка розпадається на *історію філософії* у зв'язку з науковими теоріями і на *історію науки*, у зв'язку з філософськими побудовами.

Виклад курсу починається з історії виникнення терміну «філософія» в контексті виявлення сенсу і спрямованості еволюції даної області духовного життя людства. Для самого Грота в багатовекторності цієї еволюції головний вектор – виокремлення науки і філософії. Вчений акцентує увагу на тому, що в XVII столітті визначення філософії вкрай звузилося, філософія стала визначатися як частина науки. Декарт, як і Аристотель, розглядав філософію як синтез усіх знань, що даються природничими науками. Він намагається поставити її на ґрунт наук точних, розвиває в ній методи математичний і геометричний. Після Декарта розмежування філософії і науки стає все більш свідомим. Лейбніц розглядає філософію як синтез усіх знань, не відрізняючи чітко філософію від науки. У Христіяна Вольфа Гроту дуже цікава спроба дати чітке визначення філософії, вказати на всі її відділи. Вольф визнавав філософію як особливий вид знань, що стоїть в тісному зв'язку з наукою, але не тотожний їй. Далі Кант визначає філософію як науку про відносини пізнання до цілей людського розуму. Таке ж розуміння розвивається в іншій манері Локком, Юмом, Берклі з домінантою на пізнавальній діяльності людини.

Микола Грот підкреслює, що такий погляд на філософію як на науку про розум все більш і більш затверджується в сучасний йому період. За його думкою, німецькі ідеалісти Фіхте, Шеллінг, Гегель запропонували абсолютно особливий спосіб тлумачення філософії як науки про розум: оскільки поза людським розумом немає нічого реально існуючого, то наука про розум виявляється єдиною можливою наукою про світ взагалі.

У курсі лекцій підкреслюється, що диференціація понять науки і філософії відбувалася ще в давнину, проте була неясною і несвідомою. В результаті відокремлення філософії від інших наук в Новий час поняття філософії настільки звузилося, що цей термін став вживатися для позначення наук психологічного кола. Якщо відійти від такого невинновданого звуження області філософії, тобто здійснити реформу філософії в тому напрямку, який Микола Грот сам пропонує, то філософія знову здобуде колишнє світове значення.

Прийнявши висновок, що філософії немає потреби визначати свій зміст як однієї з наук, ми визнаємо, що вона може охопити всі змісти,

¹ Грот Н. Я. Указ. соч. – С. 22.

які мала на самому початку, але з іншої, суб'єктивної точки зору, наука може знову відновити втрачені позиції. Зовнішнє звуження завдань філософії в сутності веде до внутрішнього їх розширення, яке складається і в поглибленні постановки її питань. Визнання суб'єктивності основ філософії повинно привести також до глибокої психологічної постановки її проблем. «Вообще приемы философии постоянно развивались, она все глубже и глубже оценивала достоинство человеческих знаний, их относительное и субъективное значение и последним моментом в этом развитии ее приемов является именно тот момент самосознания, в котором она прямо и откровенно ставит своей задачей субъективный синтез. Прежде этот субъективный синтез совершался бессознательно, философия думала, что она выполняла такую задачу, как все науки, достигнутое ею ныне самосознание есть, конечно, шаг вперед»¹.

Викладаючи конкретний матеріал з історії розвитку європейської філософії професор акцентує увагу на розвитку психологічних ідей всередині неї. Він звертається, наприклад, до таких фігур середньовічної філософії, як П'єр Абеляр (його «поняття» – лише «психічні продукти»), Роджер Бекон, Вільгельм Оккам (першим ясно виразив емпіричний напрям), до менш відомих мислителів (Микола д'Отрікур, Телесій), виділяє Парацельса і Меланхтона, які розвивали психологічне вчення Аристотеля. Найбільш детально викладені в курсі лекцій погляди Платона, ймовірно, у зв'язку з тим поворотом до Платона, який було на державному рівні здійснено в той період і, безумовно, у зв'язку з власними глибокими пристрастями професора.

Резюмуючи наш короткий огляд, відзначимо, що лекційний курс з історії філософії демонструє системність, концептуальність і контекстуальність мислення його творця. Через весь виклад Микола Грот послідовно проводить мінімум ключових для його концепції ідей, при цьому уникає небезпеки спростити курс і звести багатий емпіричний матеріал до сухих і неживих схем. Нагадаємо, його головні теми: диференціація і новий синтез філософії і науки, тісний і нерозривний зв'язок філософії і психології, обґрунтування власного бачення філософії та її нових завдань. Виклад цих вельми складних для студентів тем професору вдалося зробити яскравим, захоплюючим, таким, що інтригує, – все це якнайкраще свідчить про його непересічне педагогічне, викладацьке, ораторське дарування.

Сучасники знали Миколу Яковича Грота як блискучого викладача, лектора, улюбленця студентів. Збереглися численні відгуки, спогади, які малюють атмосферу захоплення, подяки, визнання видатного викладацького дару, яким був наділений М. Я. Грот. Згадаємо відповідні фрагменти книги «Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах

¹ Грот Н. Я. Указ. соч. С. 48.

товарищей и учеников, друзей и почитателей» («Памяти Н. Я. Грота как профессора» Д. В. Викторова», «Памяти проф. Н. Я. Грота» Г. И. Челпанова, «Из воспоминаний слушателя (Из статьи А. Ф.)»¹.

Ми уже сьогодні можемо хоча б частково оцінити цей дар тільки за текстами лекцій, наприклад, за текстом «Вступу...», що дійшов до нас. Прочитавши його ми зрозуміємо захоплених шанувальників Миколи Яковича, його учнів і послідовників. У літографованому для студентів Новоросійського університету «Вступі до історії філософії» ми знаходимо ті важливі характеристики педагогічного стилю М. Я. Грота, які виділені у спогадах Д. В. Вікторова. Підкреслюється, що предметом своїх лекцій професор переважно обирав ті питання, якими він сам цікавився і розробкою яких він займався в даний момент. Його слухачі-студенти завжди були присутні при живому рості філософської думки, вони завжди бачили, що Микола Якович був живо захоплений тим, в яку форму складаються його погляди, до яких можливих підсумків вони мають привести. Д. В. Вікторов згадує: «строя таким образом свои лекции на занимавших в данное время его самого вопросах, Николай Яковлевич не предлагал, правда, окончательных решений, не давал нам заранее отточенных и готовых выводов, но зато вносил в свое чтение много жизненного возбуждения. Он действительно волновался на кафедре за свои теории»².

Але не слід думати, що ця ситуація взаємодії «професор-студент» була безпроблемною, особливо в Одесі. Видатний філософ, логік і психолог Георгій Іванович Челпанов (1862-1936), який став студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету саме тому, що сюди приїхав викладати його кумир Микола Якович Грот, з прикрістю згадує: «в Одессе было трудно работать. Трудно представить себе условия, менее благоприятные для занятий философией, чем Одесса того времени»³.

Не виключаємо, що сила творчої уяви, про яку з такою увагою писав Грот, в Одесі знадобилася і йому самому: для лекцій такого високого науково-полемічного рівня необхідно було через «вільне варіювання в фантазії» уявляти собі, конструювати, моделювати ідеального адресата, співрозмовника, тобто ідеального студента. Вважаємо, що ця модель є також важливим чинником гротівської реформи філософії.

Звернемося до третього обраного нами епізоду – до полеміки Миколи Яковича Грота з архієпископом Херсонським і Одеським Никанором (в миру Олександр Іванович Бровкович). Вона знайшла відображення у двох вже згаданих роботах: «Направление и значение философии Николая Грота» архієп. Никанора и відповідь Грота «О направлениях и задачах

¹ Николай Яковлевич Грот в очерках... С. 175-196.

² Николай Яковлевич Грот в очерках... С. 175.

³ Николай Яковлевич Грот в очерках... С. 195.

моей філософії»¹. Ми розглянемо її тільки у зазначеному вище аспекті: ставлення до предмета філософії і реформа філософського знання. Полеміка розгорілася в самий останній рік перебування Миколи Яковича Грота в Одесі. Його відповідь іменитому і сановному співрозмовнику була остаточно сформульована вже в Москві. Цей факт дозволяє певною мірою розглядати позицію філософа, викладену в ході даної суперечки, як підсумкову констатацію його поглядів «одеського періоду». За думкою сучасного дослідника А. П. Соловйова, який вивчає спадщину архієпископа Никанора², взаємини цих двох видатних представників інтелектуального життя Одеси реконструйовано недостатньо, а відома багатьом полеміка представлена неповно і з викривленнями. Тому вивчення цієї сторінки одеської інтелектуальної історії є актуальним і перспективним завданням.

На час полеміки з 34-х річним професором філософії за плечима 60-річного архієпископа Никанора вже значний теоретичний богословсько-філософський багаж. Він – доктор богослов'я, свого часу ректор Ризької і Саратовської духовних семінарій, Казанської духовної академії, автор солідного тритомного трактату «Позитивна філософія і свержчутєве буття», а також повчань, бесід, проповідей, виданих згодом в п'яти томах³.

Учасників діалогу пов'язували в Одесі теплі стосунки. Сам арх. Никанор вказує у своїй статті підкреслює, що має з Миколою Гротом «особисте і домашнє» знайомство. І щоб бути неупередженим, він спирається виключно на капітальніші праці свого опонента. А. П. Соловйов вносить корективи в раніше згаданий нами відгук М. Я. Грота про статтю видного церковного ієрарха, наведений у спогадах В. І. Шенрока («донос», «полицейский рапорт начальству», перетворений на статтю). За оцінкою дослідника, листи архієп. Никанора не дають ніяких приводів звинуватити його в недоброзичливості. Більше того, незважаючи на досить критичний характер статті в «Православном обозрении», її тон був в принципі доброзичливим, що сприяло переводу професора Новоросійського університету до Москви⁴.

Дослідник також робить припущення про те, що за переводом і успішним кар'єрним просуванням талановитого філософа стоїть «тінь»

¹ Никанор (Бровкович), архиепископ. Направление и значение философии Николая Грота // Православное обозрение. 1886. № 10. С. 271–320 ; Грот Н. Я. О направлении и задачах моей философии. По поводу статьи архиепископа Никанора // Православное обозрение. 1886. № 12. С. 792–809 ; См. также: Письма архиепископа Херсонского Никанора // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях... С. 317 – 331.

² Соловьев А. П. Архиепископ Никанор (Бровкович) в судьбе и творчестве Н. Я. Грота // Вестник Моск. ун-та. Сер. 7: Философия. 2014. С. 18 – 35.

³ Никанор (Бровкович), архиепископ. Поучения, беседы, речи, воззвания и послания Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. Т. 5. Одесса, 1891.

⁴ Соловьев А. П. Указ. соч. С. 21–22.

обер-прокурора Святійшого Синоду К. П. Победоносцева, який отримав відповідний письмовий відгук від архієпископа Никанора, свого постійного кореспондента і близького однодумця щодо питання церковного управління та освіти.

Письмова дискусія між Миколою Гротом і архієпископом Никанором почалася ще до публікації статті в «Православному обозрении», в їх взаємному листуванні. А воно почалося після того, як професор філософії прочитав в Новоросійському університеті публічну лекцію «Про душу у зв'язку з сучасними вченнями про силу» (1886). Саме після цієї лекції, судячи зі спогадів В. І. Шенрока, архієпископ Никанор виголосив наведені ним слова про душу, яка «снова народилась на свет». Наступного дня, 13 січня 1886 року, лектор отримує доброзичливого, проте, внутрішньо іронічного листа: «к совершенно заслуженным общим и сильным рукоплесканиям отборнейшей интеллигенции я присоединяю свой голос, что мы вчера выслушали от Вас эссенцию самоновейшей философии, с которой я уже не знаком. Ваше направление мне сочувственно. Развитие и сжатое, и строго научное, и мастерское»¹. Незважаючи на гостру змістовну критику основних теоретичних положень Грота – монодуалізм, матеріалістичні тенденції, неоплатонізм і гностицизм, богослов підписується під листом: «Ваш усердный слуга и слушатель и ученик». Не думаємо, що це всього лише риторична фігура ввічливості. У листі від 20 березня 1886 р. архієп. Никанор пише: «теперь я решительно приступаю к изучению Вашей философии, к чтению, к извлечению, к общему обзору. Быть может, составлю даже статью»².

Наступний епістолярний документ, який дійшов до нас, пасхальний лист від 13 квітня, надзвичайно емоційно говорить про те, що богослов глибоко поділяє основні інтенції Гротівського вчення про душу і бачить в його філософії «утверждение пошатнувшихся умов»: «есть чудеса на свете! Сегодня я под этим впечатлением... Вы не подозреваете, что философия Ваша потрясла меня. Я со всеми этими учениями давно знаком, и моя душа некогда очень глубоко болела. Но возобновление этих впечатлений в глуби душевной снова возобновило во мне *Weltschmers* («мировая скорбь» – авт) . Именно в пятницу на пасхальную субботу, за всенощной, я плакал и утверждением пошатнувшихся умов, утверждением братии заблуждающейся и незаблуждающейся».³ З листа від 23 жовтня ми дізнаємося, що архієп. Никанор, який вже подав свою статтю в «Православное обозрение», пропонує своєму кореспондентові призупинити її публікацію і навіть забрати з редакції, якщо той визнає це необхідним. Переробляти статтю за змістом автор категорично не згоден, для нього

¹ Письма архиепископа Херсонского Никанора// Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях... С. 317.

² Там само.

³ Там само. С. 319-320.

все сказане в ній занадто серйозно. Микола Якович обговорював зі своїм високопоставленим співрозмовником ідею заснування наукового журналу (у листі не уточнюється його напрямок і назва). Архієпископ цю ідею цілком підтримав: «работайте. Успевайте. Вы молоды и начали блистательно. Журнал Ваш, если оснуете, выпишем»¹. Проте спрямованість філософії Грота «несочувственна» архієп. Никанору. Він пропонує молодому колезі згідно з його теорією заснувати «філософську школу російської творчості». У листі від 1 грудня 1886 року, слідом за публікацією своєї статті, архієпископ робить важливі коментарі. Він підтверджує, що його стаття не зробила Миколі Гроту ніякого зла, а лише добро. З урахуванням припущення А. П. Соловйова про те, що стаття-відгук відомого священнослужителя зіграла позитивну роль у подальшій кар'єрі вченого, слід більш уважно поставитися до цього зауваження. У листі з Одеси містяться більш принципові критичні положення, що з висоти сьогодення дня виявляються багато в чому пророцькими. Їх архієпископ Никанор не наважується висловити публічно, щоб не пошкодити успішній кар'єрі свого кореспондента. Разом з цим він вважає своїм обов'язком висловитися до кінця, відчуває таку відвертість справою своєї «архиерейской совести»: «философию Вашу я признаю более всякой другой радикальною. Разве вот теперь оказывается еще более радикальною философия графа Льва Толстого, если ее вообще можно назвать сколько-либо философию. В то же время вы вольною волею и вольным разумом лишаете Вашу философию всякой основательности, признавая ее свободным творчеством, по настроению духа времени и духа самого творца, подобно картине, поэме, роману, сказке вроде: «не люблю, не слушай, а...» и проч., а не исследованием обязательной для общего смысла истины»².

Так різко відреагував архієпископ на ключову для позиції М. Я. Грота того періоду ідею про філософію як особливого роду мистецтво, вільну творчість. Ще більш різко і відверто висловився архієп. Никанор щодо гротового вчення про свободу і осудність, він назвав його «антидержавним», «жахливим», таким, що підриває християнство в самому його корені, якщо християнство – не істина в основних своїх догматах та історії, а лише вільна особиста творчість. Тон звинувачення і прорікання досягає апогею: «допустим, что философов Бог судить не будет. Но подумайте. Все Вам подобные, с графом Львом Толстым во главе, роете яму солидарными усилиями, в которую скоро низвергнется все... А падение может быть велие. Дай Бог не в наше поколение»³. У цьому листі Микола Якович названий «любезный по воспоминаниям».

¹ Письма архиепископа Херсонского Никанора // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях... С. 321.

² Там само. С. 323.

³ Там само. С. 325.

У листі від 8 січня 1887 р. стаття-відповідь М. Я. Грота позначена архієпископом як «ловко проведенная самоапология», знову критикується філософський світогляд співрозмовника: «Вы корнем философии ставите чувство, и чувствуется мне, что ставите не философски»¹. Тим не менш, листування тривало в цілому у доброзичливому дусі, хоча різкість принципових заперечень і незгод зберігалася і навіть посилювалася.

На жаль, ми можемо судити про взаємне листування тільки з опублікованої епістолярії архієп. Никанора, де він лише зрідка коментує зміст кореспонденції Миколи Грота. Серед іншого, в травні 1889 р. обговорюється зроблена Миколою Яковичем пропозиція про співробітництво архієпископа у журналі «Вопросы философии и психологии». Архієп. Никанор ввічливо відмовляється, не заперечуючи можливості коли-небудь в майбутньому дати в журнал філософський матеріал. Нагадаю, цей лист було написано за рік до смерті архієрея.

Таким був прихований від читачів оприлюдненої полеміки, її внутрішній тон і пафос. Знову шкодуємо про те, що відомий він нам сьогодні тільки з одного боку. Ми не пропонуємо глибокий змістовний аналіз онтологічних і метафізичних позицій архієрея-філософа і університетського філософа, які прояснює їх спір. Все це детально проаналізовано в публікаціях А. П. Соловйова. Відзначимо лише розбіжності в розумінні предмета філософії та її завдань. У своїй статті архієп. Никанор критикує точку зору, яку М. Я. Грот відстоює, визначаючи взаємовідношення науки, філософії та мистецтва. Непорозумінням він називає ситуацію, коли філософія в цілому і в окремих її частинах не є дослідженням загальнообов'язкової істини, а «похожа на театральную или музыкальную пьесу: она произвела известное впечатление на чувство слушателя и цель достигнута»². Критикує архієрей і позначення філософії як сфери загальних знань, що не є наукою, а лише вищим абстрактним мистецтвом, суб'єктивною творчістю. Чому ж філософія вважається тільки суб'єктивним умовним синтезом, а наука є об'єктивною? Що буде почуттям чи відчуттям, що є суб'єктивним і що є об'єктивним? Так запитує архієп. Никанор і його питання збігаються з запитом найбільш проникливих мислителів минулого, це питання є найактуальнішим в сучасній філософії і теорії пізнання. «Новейшая психология и новейшая философия, отступая от старого, отрекаются от старых понятий, от установившейся терминологии и многое перепутывает, не содействуя ни ясности, ни точности разума, да и сама впадает в противоречие с собой»³. Цей загальний діагноз сучасними поглядам відноситься також до конкретних реформ і нововведень Миколи Грота:

¹ Там само.

² Никанор (Бровкович), архиепископ. Направление и значение философии Николая Грота // Православное обозрение. 1886. № 10. С. 272.

³ Никанор (Бровкович), архиепископ. Указ. соч. С. 274.

«кстати, реформируя старые понятия и прежнюю философскую терминологию, автор составляет весьма нередко поспешные определения»¹.

У статті архієп. Никанор пред'являє і більш серйозні претензії до «автора-філософа»: головна його теза про те, що філософія не є об'єктивною наукою, а суб'єктивним мистецтвом чи творчістю, тому що з цього основного поняття він сам виводить наслідки, які важко назвати не тільки ґрунтовними, але й благотворними. Нагадуємо, так м'яко і обережно церковний ієрей і богослов-філософ виражається лише в статті, під «неблаготворними наслідками» слід з урахуванням листування розуміти «антидержавні», «жахливі», що ведуть в «какую-то бездну катаклизма».

Відповіддю архієпископу Никанору стала стаття М. Я. Грота «Про направлення і завдання моєї філософії ...», яку можна розглядати як ескіз інтелектуальної автобіографії на тлі узагальненого парадигмального образу філософа-мандрівника, *homo viator*, що щиро любить істину і йде вперед, поки йдеться. «Философ, идущий прямо вперед, похож на планету, вращающуюся около солнца, ибо и истина есть своего рода солнце философской мысли. Он похож также на путника, решившего обойти землю. Сей последний непременно рано или поздно идучи неуклонно вперед, окажется даже своим собственным антиподом, перейдя из восточного полушария в западное, или наоборот. Если же он не окажется собственным антиподом, то это именно будет означать, что он поворотил назад или остановился на месте. Самый совершенный философ будет тот, который в течение жизни обойдет весь путь относительной человеческой истины обнимет ее со всех сторон и благополучно возвратится (с другой стороны) к исходной точке своего мышления»².

На тлі цієї моделі істинного філософського життя М. Я. Грот описує і власну еволюцію з важливими для нас оцінками одеського періоду. Початок філософського шляху – «смысла философии вне психологии я не понимал», відторгнення від всякої метафізики, до якої він поступово повертається, у всякому разі, так впливає з даної версії філософської автобіографії, яку опонент у особистому листі назвав самоапологією. Прикметною є наступна самохарактеристика: «судьба забросила меня в Одесу и важная для будущего развития ассоциация идей натолкнула меня в этом «прогрессивном» городе на вопрос о «прогрессе»³.

Філософ підкреслює, що особливим досягненням одеського періоду стало осмислення важливості суб'єктивного методу, «чарівливості» якого він довго опирався. Питання про песимізм і оптимізм змусили його зайнятися переглядом власних поглядів на філософію. Микола Грот також зазначив, що такий перегляд відбувся і після курсу, прочитаного сту-

¹ Никанор (Бровкович), архиепископ. Указ. соч. С. 274.

² Грот Н. Я. О направлении и задачах моей философии : по поводу статьи архиепископа Никанора в «Православном обозрении» М., 1886. С. 4.

³ Грот Н. Я. Указ. соч. С. 5.

дентам, уривки з якого під назвою «Основні типи філософських побудов в різні епохи» були опубліковані. Мова йде про курс з історії філософії, де «Основні типи ...» були однією з частин, про що свідчить літографований текст лекцій, його ми стисло прокоментували вище. У чому ж суть нового повороту? Констатуємо неминучу зміну або круговорот філософських відображень дійсності в історії думки всього людства, філософ приходить до визнання відносної законності кожного філософського світогляду. За словами Миколи Грота, залишався один крок до визнання такого філософського вчення, яке, спираючись на синтез різноманітних почуттів і відповідаючи вимозі гармонії і повноти – вичерпувало б до дна суб'єктивні потреби людини і відповідало б за законом одноманітності природи (тобто пізнання рівного рівним) дійсній суб'єктивній внутрішній цінності самих речей і світу. Однак цього кроку філософ, за його власним визнанням, тоді не зробив. М. Я. Грот підкреслює, що ніколи не заперечував і не ігнорував «позитивну науку», відчуваючи антипатію до метафізики як лженауки. Однак, вже з 1883 року, тобто в перший свій одеський рік, він відкинув законність «позитивного терору», що панував у суспільстві стосовно до філософії, протиставивши позитивній науці «цілком законний філософський синтез, заснований на почутті». Продовжуючи думку про філософію як мистецтво, мислитель підкреслює єдність етичного та естетичного її вимірів: «философия сродни искусству, чувство красоты – эстетическое чувство – параллельно чувству добра, нравственному чувству. Если есть красота, то есть и добро – вне относительной личной оценки. Добро есть такой же закон природы, как и красота, добро есть такое же внутреннее свойство вещей, как и красота»¹. Спираючись на ідею об'єктивного, незалежного від нас існування краси і добра (платонізм), М. Я. Грот приходить до визнання свідомості в природі («свідомість Всесвіту»), яка, досягаючи добро і красу, дає і людству засіб пізнати їх. Така оцінка природи філософії стає для М. Я. Грота можливою після його знайомства з вченням Дж. Бруно. У «великого мученика філософії» знайшов він те філософське вчення про світ, яке поза межами метафізики давало йому можливість побудувати ідею Бога, а потім – душі. Однак чітке усвідомлення нового бачення прийшло не відразу: коли філософ вивчав пантеїстичну філософію Бруно, він ще не міг, за його визнанням, ясно і свідомо формулювати власні погляди, вони «как искры зажигались и потухали в сознании моем, пока не разгорелись в яркое пламя»². Микола Грот говорить про те, що на формування його нових поглядів особливо вплинуло перечитування Платона. Цікаво, що Платон не відкрився йому в період «філософської сліпоти», тобто часу навчання в університеті. Необхідно було пройти драматичний шлях, який сам філософ оцінив таким чином: «я шел строго логическим путем от разрушения основ старой

¹ Грот Н. Я. Указ. соч. С. 12.

² Грот Н. Я. Указ. ст. С. 13.

метафізики (отрицательный характер моих первых работ) к построению собственного положительного мировоззрения»¹. Справжня зустріч з Платоном відбулася тільки завдяки символічному діалогу з Джордано Бруно, а, можливо, і під впливом реальному діалогу з архієп. Никанором.

Автор нарису «Філософія в Одесі» Л. М. Сумарокова справедливо підкреслює діалогічність і навіть полілогічність думки М. Я. Грота: «філософське знання діалогічно (точніше, полілогічне) за своєю природою. Воно передбачає свободу думки, свободу вибору, воно неможливе без взаємодії різних стилів мислення, різних напрямків філософування. Але, разом з тим, воно передбачає взяття на себе тягаря обґрунтування. Філософський вибір – вільний вибір, але не випадковий вибір. Приклад філософського розвитку М. Я. Грота – тому прекрасна ілюстрація. Постійний діалог з іншими і з самим собою, здатність під тиском більш вагомих доводів і підстав і тільки під таким «тиском»! – змінювати свою точку зору, здатність слухати і розуміти, спростовувати або погоджуватися, здатність перебувати в постійних роздумах, в напрузі пошуку істини – все це було його звичайним, нормальним станом».²

Сам Микола Грот говорить про своїх одеських учнів як про важливих учасників такого діалогу-полілогу, про свідків і, безсумнівно, в якомусь сенсі, ініціаторів його філософських проєктів і новацій: «мои одесские ученики – свидетели того, что все эти мысли действительно являлись мне и руководили моими дальнейшими построениями»³. Визнання значущості спілкування з учнями також говорить про педагогічну майстерність та дарування М. Я. Грота. Крім того, професор визнає й те, що поворотним пунктом у трансформації його поглядів стала саме студентська ініціатива – «випадкове» обрання його студентами Римського університету в почесні члени комітету зі спорудження пам'ятника Джордано Бруно. Загальноєвропейський проєкт, який об'єднав в 1885 році вчених різних країн, виглядає надзвичайно актуально в сучасному контексті створення єдиного європейського гуманітарного та освітнього простору. Він заслуговує більш детального вивчення і має всі шанси на продовження навіть через 130 років.

В цілому ця філософська автобіографія, свідомо чи мимоволі, вибудована за законами жанру життєпису філософа, мудреця, в якому неодмінно присутня подія «метаної» – внутрішнього перетворення, виходу з колишньої «сліпоти» до прозріння. Одеса стала в цьому неминуче міфологізованому (самоапологетичному?), але, безумовно, щирому і відвертому інтелектуальному самозвіті, місцем, топосом здійснення радикального особистісного, духовного та професійного перетворення.

¹ Грот Н. Я. Указ. ст. С. 2.

² Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе... С. 498.

³ Грот Н. Я. О направлении и задачах моей философии... С. 13.